

origeniana in Etiopia, ss. 1177-1184), twórców mistycznej literatury Syrii (A. Muraviev, *Macarian or Evagrian: The Problem of Origenist Legacy in Eastern Syriac Mystical Literature*, ss. 1185-1191) czy wreszcie pisma Dionizego Pseudo-Areopagity (I. Perczel, *God as Monad and Henad: Dionysius the Areopagite and the „Peri Archon”*, ss. 1193-1209). Ostatni blok poświęcony wpływowi myśli Orygenesesa omawia jej recepcję w chrześcijańskiej tradycji zachodniej, zarówno patrystycznej (T. Adamik, *Saint Jérôme, „Apologie contre Rufin” I, 18: Origène et le mensonge*, ss. 1213-1217; O. Nesterova, *Réception et révision de la tradition origénienne d'interprétation biblique chez les Pères latins des IVe-Ve siècles*, ss. 1251-1258), jak i dużo późniejszej, wybiegającej w późne średniowiecze (R.J. Lokaj, *Tracce origeniane in Petrarca*, ss. 1229-1250), renesans (M. Rizzi, *Lotto, Origen & St. Barbara: Another Look at the Revival of Origen in the Renaissance*, ss. 1259-1275) i epokę reformacji (T.P. Scheck, *Justification by Faith Alone in Origen's „Commentary on Romans” and Its Reception during the Reformation Era*, ss. 1277-1288).

Zaprezentowany pokrótce nowy tom *Origenianów*, podobnie jak każdy poprzedni, stanowiący owoc odbywającego się co 4 lata kongresu, jest nieocenionym kompendium aktualnych informacji wiedzy o twórczości wielkiego Aleksandryjczyka i jej historycznym kontekście. Prezentuje nowe kierunki badań; ukazuje zmiany orientacji w dotychczasowych stanowiskach; potwierdza znane i dostrzega nowe, zaskakujące miejsca wpływów Orygenesowskiej myśli; uzupełnia przyczynkami niezliczone drobne luki w wiedzy o dziełach i doktrynie autora *Contra Celsum*; zawiera próby rekonstrukcji dzieł zaginionych. Świadczy o uzasadnionym niesłabnącym zainteresowaniu badaczy różnych humanistycznych specjalności osobą i twórczością myśliciela, bez którego, przy wszystkich zastrzeżeniach wobec niektórych jego poglądów, chrześcijańska teologia narodziłaby się później i wyglądałaby zupełnie inaczej.

Ks. Mariusz Szram – Lublin, KUL

Origene. Dizionario. La cultura, il pensiero, le opere, a cura di A. Monaci Castagno, Roma 2000, Città Nuova Editrice, ss. 489.

Znana włoska specjalistka w zakresie działalności homiletycznej Orygenesesa, A. Monaci Castagno, we współpracy z włoską grupą badaczy zajmujących się spuścizną Orygenesesa i innych wczesnochrześcijańskich przedstawicieli tradycji aleksandryjskiej, kierowaną przez L. Perrone z Pizy, przygotowała znakomite narzędzie do pracy nad życiem i myślą autora *Contra Celsum* w postaci słownika, obejmującego aktualne opracowania najważniejszych zagadnień związanych z jego osobą. Autorami 108 haseł, poświęconych aspektom historycznym, literackim, egzegetycznym, filozoficznym i teologicznym twórczości

Aleksandryczyka oraz podstawowym kwestiom biograficznym, jest 28 wybitnych znawców, głównie włoskich, ale także francuskich, szwajcarskich i amerykańskich. Dobór autorów pokrywa się z ich naukowymi kompetencjami, ale może budzić pewną wątpliwość nadmierne „zitalianizowanie” zespołu autorstwa i nieobecność zasłużonych orygenistów z Francji (J.N. Guinot, M. Fedou), Szwajcarii (E. Junod), Stanów Zjednoczonych (K. Jo Torjesen, R.M. Berchman, G. Bostock) czy Niemiec (L. Lies, W.A. Bienert, Ch. Markschies). Bibliografia towarzysząca poszczególnym hasłom nie pomija jednak żadnego z ważnych opracowań. Z polskich prac słusznie zostały wspomniane pozycje H. Pietrasa, M. Starowieyskiego i M. Szrama.

Wybór haseł do kompendium wiedzy o tak bogatej osobowości, jaką stanowi Orygenes, był niewątpliwie zadaniem trudnym i niewdzięcznym. Autorzy starali się zachować równowagę między ilością haseł przekrojowych i szczegółowych. W dotarciu do drobnych kwestii i omówienia poszczególnych terminów pomagają indeks i klucz ułatwiający poruszanie się po słowniku. O ile całościowa lektura *Dizionario* nie pozostawia wątpliwości, że nie pominięto w nim żadnego z ważnych zagadnień, to jednak niekiedy można żałować rezygnacji z pewnych istotnych haseł, pozwalających natychmiast odnaleźć interesującą czytelnika kwestię; takie zagadnienia, które wymagałyby całościowego ujęcia, jak np. „człowiek”, „kontemplacja” czy „kaznodziejstwo”, nie figurują w spisie haseł, lecz zostały rozbite na drobniejsze tematy omówione w hasłach szczegółowych. Z drugiej strony słownik zawiera np. obszerne hasło „filozofia”, w którym brak jednak syntetycznego ujęcia kwestii relacji myśli Orygenesusa do podstawowych kierunków filozofii antycznej, zwłaszcza platoizmu i stoicyzmu. Również niektóre pojęcia kluczowe dla doktryny Orygenesusa, jak np. „epinoia”, „mądrość” czy „alegoria”, chociaż pojawiają się w słowniku przy różnych okazjach, nie zostały wyodrębnione w oddzielne hasła. Może dziwić natomiast wprowadzenie np. odrębnego hasła „Anioł narodów” obok całościowego hasła poświęconego aniołom. Oczywistym zjawiskiem w słowniku poświęconym Orygenesowi są hasła poświęcone Filonowi i Klemensowi Aleksandryjskiemu, trudno jednak zrozumieć brak haseł dotyczących łacińskich tłumaczy jego dzieł – Rufina z Akwilei i Hieronima.

Hasła zostały skonstruowane według szczegółowego planu i stanowią wyczerpujące minirozprawy, dające przejrzyste ujęcie zagadnienia na podstawie najnowszej literatury przedmiotu. Orygeniści starają się przekazać na podstawie współczesnego stanu badań obowiązujące stanowisko w omawianych kwestiach, wiele zagadnień pozostaje jednak otwartych, stąd nie dziwi niekiedy nieco odmienne przedstawianie tych samych problemów u różnych autorów (np. zagadnienie apokatastazy i zbawienia szatana w hasłach „Apokatastaza” E. Prinzivali i „Diabeł” A. Monaci Castagno).

Oprócz haseł doktrynalnych na szczególną uwagę zasługują w słowniku hasła poświęcone Orygenesowskiej egzegezie poszczególnych ksiąg biblij-

nych. Niezwykle cenne są opracowania z zakresu teorii literatury A. Le Bouluec: „Gatunki literackie” i „Retoryka”, ukazujące zmianę w poglądach współczesnych badaczy na wpływ zasad retoryki na twórczość Aleksandryjczyka. Znakomicie zostało przygotowane hasło G. Sgherri dotyczące relacji Orygenesusa do judaizmu, o wiele bardziej pozytywnej niż przedstawiano niejednokrotnie w uproszczonej, obiegowej opinii, a także hasło E. Norelli o złożonym stosunku Orygenesusa do gnostycyzmu, z jednej strony polemicznym, z drugiej – nawiązującym do pewnych walentyniańskich schematów.

Nowy słownik orygeniański powinien stać się odtąd konieczną lekturą zarówno wśród studentów patrologii, jak i wśród zaawansowanych badaczy. Zwłaszcza osobom wchodzącym w świat Orygenesowej teologii pozwoli on zapoznać się ze stanowiskiem współczesnej nauki wobec trudnych i dyskusyjnych kwestii, które w podręcznikach przedstawiane były często w sposób uproszczony lub przestarzały (choćby kwestia genezy i istoty zjawiska określanego jako „szkoła aleksandryjska”), a ich zgłębienie wymagało żmudnych studiów wielu obszernych opracowań. Najwybitniejszy obok Augustyna myśliciel wczesnego chrześcijaństwa doczekał się więc godnego kompendium wiedzy o swoim życiu i doktrynie. Dzieło to stanowi w pewnym sensie także hołd złożony niezyczącemu już czołowemu orygeniście 2. poł. XX wieku H. Crouzelowi, którego opracowania powracają jak refren na kolejnych stronach słownika. Pozostaje tylko wyrazić żal, że francuski jezuita nie mógł osobiście wziąć udziału w przygotowaniu tej pozycji i że redaktorzy słownika nie zdecydowali się na oficjalne zadedykowanie mu swojego dzieła.

Ks. Mariusz Szram – Lublin, KUL

S. Sylwia KACZMAREK, *Darowanie win. Orygenesowa egzegeza przypowieści o nielitościwym dłużniku (Mt 18, 23-25) i wezwania Modlitwy Pańskiej (Mt 6, 12; Ek 11, 4) wraz z jej uzupełnieniem (Mt 6, 14-15)*, Kraków 2005, Wydawnictwo Naukowe PAT, ss. 341.

W ciągu ostatnich 15 lat nie tylko na świecie, ale także w Polsce zdecydowanie wzrosło zainteresowanie myślą Orygenesusa. Zwiększyła się również znacznie ilość publikacji na ten temat, czego dowodzi kompletna polska bibliografia dotycząca wczesnochrześcijańskich autorów aleksandryjskich, przygotowana przez H. Pietrasa i M. Szrama dla 11. tomu periodyku „Adamantius”, wydawanego w Pizie przez Włoską Grupę Badań nad Orygenesem i Tradycją Aleksandryjską pod kierownictwem L. Perrone. Recenzowana pozycja książkowa jest jednak dopiero drugą opublikowaną w języku polskim rozprawą doktorską poświęconą wielkiemu Aleksandryjczykowi (pierwszą była rozprawa M. Szrama – *Chrystus – Mądrość Boża według Orygenesusa*, Lublin 1997.